

УДК 94(477)

О.М. Донік
(м. Київ)

**ПІДПРИЄМНИЦЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНІ
останньої третини XIX – початку XX ст.:
ВІД ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІНТЕРЕСІВ
ДО НАДРЕГІОНАЛЬНИХ ФОРМ ІНТЕГРАЦІЇ**

У статті розглянуто мережу представницьких підприємницьких об'єднань, які існували в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано їх політику щодо інституціоналізації власних інтересів та активного їх лобіювання в уряді, що було важливим етапом на шляху перетворення підприємницького прошарку в окремий клас.

В статье рассматривается сеть представительских предпринимательских объединений, которые существовали в Украине в последней трети XIX – начале XX в. Проанализирована их политика по институционализации интересов и активному их лоббированию в правительственных кругах, что было важным этапом на пути превращения предпринимательской прослойки в отдельный класс.

The article presented the system of representative entrepreneurial consolidation that existed in Ukraine in last third of XIX – early XX centuries. Its analyzed their interests institutionalisation and active lobbying in governmental circles that is the important stage in a fair way to becoming business stratum as separate class.

Економічні реформи, розпочаті в Україні у 90-х рр. XX ст., висунули на авансцену економічного і політичного життя новий соціальний прошарок – підприємців. Не зважаючи на різновекторність інтересів різних його груп, він активно намагається зміцнити своє становище у суспільстві. Капітал досить активно проникає в політичне життя, поряд з громадсько-політичними організаціями та партіями створює корпоративні і професійні структури, метою яких є вироблення спільної думки з тих чи інших питань економічного і суспільного життя, залучення авторитету держави до їх вирішення, вплив на владу у цілому. Ситуація, що існує нині, дещо нагадує становище, яке склалося в Росії в останній третині XIX – на початку XX ст., в складі якої перебувала більшість українських етнічних територій.

Проблема соціально-економічної і політичної консолідації підприємницького прошарку в Україні, стосунків з владою, усвідомлення підприємцями своєї економічної ролі у самодержавній Росії на межі XIX–XX ст. залишається однією з малодосліджених в історіографії. Окремі аспекти консолідації інтересів підприємницьких союзів, насамперед З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії,

розглядалися у працях В.В.Крутікова, Т.І.Лазанської, І.В.Довжука, О.П.Рєнта, О.В.Щербініної, І.О.Шандри, В.О.Суценка, І.М.Шапкіна, А.С.Качалаяна, А.В.Лубского¹ та ін. Утім, вони дають лише фрагментарне уявлення про сутність та особливості представницьких організацій буржуазії в межах України, ступінь надрегіональних форм інтеграції, лобювання інтересів в урядових колах.

Умови для розвитку великої промисловості в Україні склалися за історично короткий пореформений проміжок часу. Це відбувалося внаслідок вільної дії економічних законів розвитку капіталістичного суспільства, ініціативної діяльності прошарку місцевих підприємців, припливу іноземних капіталів, протекційної політики уряду в сфері промисловості.

На межі ХІХ–ХХ ст. українські Донецький і Придніпровський промислові райони перетворилися на основну кам'яновугільну і металургійну базу Російської імперії. Українські губернії посіли провідне місце у виробництві цукру, продукції сільськогосподарського та транспортного машинобудування. Належала їм лівова частка загальноросійського виробництва й у харчовій промисловості, особливо горілчаній, борошномельній, а також тютюновій. Усього за чотири пореформених десятиріччя промисловість України пройшла шлях від кріпосницької мануфактури до перших монополістичних об'єднань у промисловості².

Набираючи у цей час помітної економічної ваги, буржуазія свої інтереси відстоювала не шляхом участі в політичних організаціях, які в умовах існування самодержавної влади були заборонені (до 1905 р.), а головним чином через створення різних комерційних, промислових та галузевих об'єднань.

Формування представницьких органів капіталу – явище закономірне, характерне для суспільств із ринковою економікою. Виникнення таких об'єднань у Російській імперії було підготовлене тривалим існуванням бюрократичних органів, які відали промисловістю і торгівлею, а потім – створенням на початку ХІХ ст. системи дорадчих установ, в яких був представлений капітал, що народжувався в нових економічних умовах.

За історичною традицією, ознакою ділових кіл Росії була розрізненість, відсутність внутрішньої єдності. Як писав у 1900 р. на шпальтах «Промышленного мира» сучасник, наближений до підприємницьких кіл, «промисловці і торговці, поряд з іншими групами населення, у нас ніколи не вчилися спільно мислити і разом вживати заходів, які б стали у пригоді для їх добробуту. Їм завжди вбивалося в голову, що за них подумують, зроблять що треба»³.

На 1900-ті рр. почали даватися ознаки результати реформ 1860–1870-х рр., економічний підйом 1890-х рр. Зміни в торгово-промисловому законодавстві, концентрація виробництва, заміна сімейних компаній акціонерними, поява й утвердження монополій в економіці країни, включення Росії до світового ринку покликали до життя підприємницькі об'єднання, які піклувалися про «загальні інтереси», створили реальні умови для остаточної інституціоналізації прошарку капіталістів.

У межах представницьких об'єднань підприємці отримали можливість погоджувати інтереси і вирішувати суперечності, що виникали у процесі діяль-

ності, набували права виступати з загальною думкою перед урядом, позбавляючи його можливості використовувати розбіжності в підприємницькому середовищі. З'явилися додаткові засади відстоювати інтереси окремих галузей промисловості перед суспільною думкою, більше уваги приділяти вдосконаленню техніки, форм організації праці, запровадженню нових технологій, а в умовах кризи – докладати зусиль до забезпечення економічної стабільності.

Великий вплив на становлення і розвиток представницького руху в підприємницькому середовищі мав уряд, особливо в роки, коли міністерство фінансів очолював С.Ю.Вітте. Економічна політика уряду створювала міцний зв'язок капіталу з владою і була спрямована на те, щоби поставити промисловців у тісну залежність від держави. Основні фінансові ресурси, транспорт, засоби зв'язку перебували у руках держави, що забезпечувало їй ефективні важелі впливу на приватний капітал. Вона ж встановлювала ціни на продукцію спиртзаводів, нормувала операції і прибутки цукрозаводчиків. Більша частина лісів, 2/3 залізничного транспорту, значна частина землі належала казні⁴.

На межі XIX–XX ст. основою «нового курсу» уряду стала ставка на розвиток підприємництва та підтримку капіталу. «На нові шляхи, – писав С.Ю.Вітте в 1893 р., – які відкриваються для населення загальним покращенням економічних умов, завжди стають спочатку тільки найбільш підприємливі господарські одиниці, тільки люди сміливого почину, тільки щасливчики, і лише згодом, коли ці шляхи перетворюються в найжджені колії, ними починають рухатися несміливі, інертні народні маси, досягаючи поліпшення своїх життєвих умов болісним процесом звільнення від стародавньої рутини, цього спадку багатьох і багатьох віків»⁵.

За С.Ю.Вітте російський капітал отримав постійне дорадче представництво. Усі значні питання соціально-економічного життя відтоді вирішувалися за безпосередньої участі представників капіталу. Між урядом і буржуазією встановилися досить міцні і надійні зв'язки, які, утім, так і не переросли в рівноправне партнерство. Гіпертрофована роль держави в економічному житті країни (державна власниця земель і надр, монополіст-споживач, монополіст-постачальник) залишала підприємцю роль прохача. Промисловцю в таких умовах доводилося добиватися пільг і привілеїв, будівництва нових залізниць, захисту від втручання місцевої адміністрації у відносини з робітниками, зміни митних тарифів⁶.

Певне значення у сприянні уряду представницькому рухові мало місце і політичне підґрунтя. Влада намагалася позбутися опозиції з боку капіталу. А тому, проводячи жорстку боротьбу проти профспілок, закриваючи різні культурно-просвітницькі і громадські організації, які могли стати центрами політичної опозиції, вона сприяла створенню підприємницьких союзів.

На початку XX ст. свої інтереси буржуазія відстоювала переважно через промислові та галузеві союзи. Тоді, як міські думи перетворилися на важливу форму соціальної й економічної інтеграції підприємств на місцевому рівні, промислові об'єднання з представництва інтересів досить швидко стали найважливішим

способом їх економічної інтеграції на міжрегіональному рівні. Об'єднання з представництва підприємницьких інтересів, до яких належали заводи і фабрики Донбасу, Харкова, Придніпровського району, Правобережної України були найбільшими в імперії. Промислові союзи сприяли інституціоналізації підприємницької діяльності з метою накопичення економічного капіталу.

Представницькі організації капіталу, які існували в Україні на початку ХХ ст., можна розділити на дорадчі і суто підприємницькі. Якщо до перших належали офіційні колегіальні органи, які склалися з представників від підприємців і уряду, то до других – дозволені урядом об'єднання торгово-промислової буржуазії. Дорадчі організації, на противагу підприємницьким союзам, створювалися державними установами або за їх безпосередньої участі для надання допомоги відомствам у розробці державної політики щодо окремих галузей господарства та економіки в цілому. Створення ж підприємницьких організацій, як правило, було результатом вільного «волевиявлення» буржуазії, викликаного глибокими соціально-економічними, політичними і психологічними змінами, що відбувалися в буржуазному середовищі пореформеної Росії⁷.

Одним із різновидів дорадчих організацій були всеросійські торгово-промислові з'їзди, які влаштовувалися владою та за ініціативи самих підприємців в останній третині ХІХ ст. Вони мали важливе значення для буржуазії як перший досвід координації інтересів і єднання. Такі з'їзди відбулися 1870 р. у Санкт-Петербурзі, 1872 і 1882 рр. у Москві та 1896 р. у Нижньому Новгороді. Зокрема, в роботі останнього зібрання взяли участь близько 700 делегатів – підприємців, технічної інтелігенції, представників центральної і місцевої влади, землевласників, у тому числі й чимало з українських губерній. На цьому загальноросійському економічному з'їзді підприємцям удалося досягнути якісно нового організаційного ступеня. Форум став наочним підтвердженням усе зростаючої економічної могутності торгово-промислової буржуазії, яка, убачаючи в уряді захисника своїх інтересів, виступила більш рішуче і впевнено проти дворянсько-поміщицького блоку, сповна усвідомлюючи свою силу у боротьбі з сільськогосподарським лобі⁸.

Інтенсивний розвиток капіталізму сприяв появі спеціальних організацій для здійснення оптових операцій – товарних бірж, які засновувалися в місцях найбільшої концентрації товарного попиту. Значна частина біржових товариств, які в російських умовах часто виконували й представницькі функції, з'явилася після 1905 р. (на 1917 р. в країні налічувалася 101 біржа)⁹. В Україні першу біржу було засновано ще у жовтні 1796 р. в Одесі. Потім біржі з'явилися в Києві (лютий 1869 р.) і Харкові (січень 1876 р.). До 1912 р. на території українських губерній виникло ще 11 бірж: у Миколаєві, Єлизаветграді (зернова), Катеринославі, Херсоні, Кременчуці, Бердянську, Олександрівську, Маріуполі, Феодосії, Рівному та ще одна у Харкові – кам'яновугільна і залізоторгова (1902 р.). Певне значення мала торгівля цінними паперами на Одеській, Київській і Харківській біржах. У Києві найбільше біржових операцій здійснювалося з цукром та акціями цукрових заводів, в Одесі – з хлібом й іноземною валютою¹⁰.

Товарні біржі в Російській імперії були самоврядними установами. Із загальної кількості учасників біржового торгу, який мав відкритий характер, виокремлювалося біржове товариство, повноправними членами якого з правом голосу на загальних зборах могли бути ті постійні відвідувачі бірж – торговці і промисловці, котрі сплачували, понад встановленої плати за білет на право постійного її відвідування, щорічний добровільний членський внесок на утримання біржі і належали до гільдійських купців, промисловців, або були представниками акціонерного товариства. З його середовища для завідування справами біржі та її господарською частиною обирався біржовий комітет, що складався зі старшин (звичайних членів) і голови¹¹.

У Російській імперії біржі так і не встигли розгорнутися в розгалужену систему органів, між якими було б розподілено вирішення завдань у сфері розвитку господарства і представництва його інтересів. Біржові комітети, будучи формально відповідальними за ведення поточних справ на біржі, фактично виконували функції представницького органу інтересів промисловців і купців свого регіону, впливали на законодавство і громадську думку, на економічний і технічний розвиток місцевої промисловості й торгівлі (купці та промисловці, які входили до того чи іншого біржового комітету, мали право звертатися з поданнями до уряду, їх залучали до консультацій з економічних питань). Така роль бірж у представницькому русі підприємництва була однією з російських особливостей.

Відомий український промисловець і фінансист О.К.Алчевський, багаторічний голова Харківського біржового комітету, наприкінці XIX ст. на засіданні урядової комісії дав таку лаконічну оцінку ввіреній йому біржі: «Її цілі й завдання – бути опікуном торгівлі й промисловості цілого краю та об'єднувати розрізнене купецтво»¹². Також він наголосив на тому, що біржа повинна бути не тільки виразником потреб місцевої торгівлі і промисловості, а й «ходатаєм» про ці потреби перед урядом.

У статуті Одеського біржового комітету було прямо вказано, що на нього «покладається піклування про підтримку і розвиток одеської гуртової торгівлі та сприяння потребам торгівлі й промисловості взагалі, обговорення всіляких пропозицій, спрямованих на користь і полегшення торгових відносин та розвиток торгівлі й промисловості»¹³.

Біржовий комітет ставав, таким чином, своєрідним форумом соціальної й економічної інтеграції промисловців і купців та найважливішим інструментом відстоювання підприємницьких інтересів. До того ж, як писав у 1912 р. журнал «Торгово-промышленный Юг», «біржові товариства за всієї хаотичності своєї конструкції, позбавлені й тіні становості, і є напівкласовою, напівпрофесійною організацією, в якій комерсанти зливаються у загальну однорідну масу, незалежно від характеру й розміру торгівлі»¹⁴. Зокрема, у Києві до складу біржового комітету на чолі з купцем-росіянином М.Г.Хряковим наприкінці 1880-х рр. входили найбільші промисловці і комерсанти міста, які нагадували про поліетнічний характер місцевого підприємництва: поляк граф В.О.Браницький, українці М.А. та Ф.А.Терещенки, євреї І.М. та Л.І.Бродські,

В.О.Рубінштейн, М.Р.Закс, росіянин грецького походження і міський голова І.А.Толлі та ін.¹⁵

Іншим типом представницьких об'єднань капіталу були підприємницькі союзи, офіційно дозволені урядом. Незалежні від держави, вони створювалися для відстоювання «професійних» інтересів представників капіталу, для сприяння розвитку певної галузі торгівлі або промисловості того чи іншого регіону. Вони були саме тим осередком міжрегіональної комунікації підприємців, завдяки якому відкрилися нові простори в їх горизонтальній та вертикальній комунікації. Горизонтальна комунікація здійснювалася між присутніми підприємцями з найрізноманітніших промислових регіонів України. Однак підприємницькі союзи, крім цього, ще й підтримували активні зв'язки з відповідними міністерствами та носіями економічної політики Росії. При цьому їм набагато більше, аніж, скажімо, згаданим біржовим комітетам, удалося позбутися державного впливу. До сфери діяльності таких асоціацій належали різні питання фінансового і торгово-промислового життя, за винятком, як правило, двох – регулювання цін і збуту, а також умов робочого договору між власниками підприємств і найманими працівниками. Але в період підйому робітничого руху і ці проблеми тією чи іншою мірою потрапляли до їх поля зору.

До вказаного типу об'єднань слід віднести науково-просвітницькі організації, наприклад, Товариство для сприяння російській промисловості і торгівлі, Імператорське російське технічне товариство та інші, які мали відділення в найбільших містах України. Основне завдання таких об'єднань передбачало надання допомоги становленню нової економіки завдяки науково-технічним досягненням. Створені в перші пореформені роки, вони відчутно впливали на економічний розвиток країни аж до 1917 р. Поряд із господарськими ці товариства виконували і представницькі функції¹⁶.

Підприємницькі союзи, побудовані за територіально-галузевою ознакою, поділялися на загальноросійські, регіональні і місцеві. Вони створювалися на постійній основі, з обранням виконавчих органів. До загальноросійських, які об'єднували підприємства українських губерній, належали Товариство цукрозаводчиків, Товариство винокурних заводчиків, З'їзд російських фабрикантів землеробських машин та ін. Серед регіональних союзів беззаперечно лідерство мав З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії.

Переважна частина місцевих підприємницьких представницьких асоціацій була продуктом порівняно пізнішого розвитку. Більшість із них виникла на початку ХХ ст., особливо після 1905 р., у відповідь на робітничий рух. Кількість таких союзів в українських містах була великою, що свідчило про перетворення представницького підприємницького руху в масовий. Досить часто навколо них об'єднувалися власники не тільки великих, а й середніх та дрібних промислових і торгових підприємств (наприклад, Київське товариство сільського господарства і сільської промисловості). Нерідко на місцевому рівні створювалися об'єднання за національною або релігійною ознакою (наприклад, Товариство одеських євреїв ското- і м'ясопромисловців). Місцеві організації ставили

не тільки вузькокорпоративні завдання, а й піклувалися про економічний розвиток на території, де вони здійснювали свою діяльність. Насамперед вивчався господарський стан району, вироблялись конкретні пропозиції щодо його розвитку (наприклад, Харківське економічне товариство).

Особливістю промислового лобізму в Росії капіталістичної епохи було те, що окремі галузеві й місцеві підприємницькі об'єднання були значно старшими за загальноросійські союзи. Піонерами в організації союзів стали промисловці видобувної галузі. Зокрема, саме на Півдні України було створено перший промисловий союз – З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, та промислові синдикати імперії. Свою роботу З'їзд гірничопромисловців розпочав у листопаді 1874 р. у Таганрозі за участі промисловців та інженерів О.А.Ауербаха, П.М.Горлова, А.В.Шеймана (Шейермана), І.Г.Лловайського та інших, ставши першим промисловим союзом такого типу в Російській імперії¹⁷. За його взірцем трохи згодом, у 1880 р., було засновано З'їзд гірничопромисловців Царства Польського, а 1884 р. – З'їзд нафтопромисловців у Баку.

На II з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії його учасники ухвалили рішення про скликання щорічних сесій і створили постійний, який складався з 5 осіб, виконавчий орган у вигляді Ради уповноважених «для підтримки клопотань з'їздів і представництва їх інтересів в урядових і громадських установах». Починаючи з V з'їзду у 1880 р., Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії регулярно збиралася у Харкові – адміністративному центрі гірничої промисловості Південно-Східної України. Усього до 1918 р. відбулося 42 чергових і кілька екстрених з'їздів¹⁸.

З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії став найвпливовішою промисловою організацією краю. Якщо в 1880-х рр. у його роботі брали участь близько сотні осіб, то вже на початку XX ст. число промисловців зросло до 300–400. Спочатку членами з'їзду були власники вугільних копалень, але потім до них приєдналися представники металургійних заводів, які посіли провідне місце у цьому підприємницькому об'єднанні¹⁹. У 1897 р. з'їзд заснував статистичне бюро, а ще раніше, у 1880 р., – власне періодичне видання, яке спочатку мало назву «Южнорусский горный листок», з 1886 р. було перейменоване у «Горнозаводской листок», а з 1910 р. – у «Горнозаводское дело» з накладом у 1500 примірників²⁰.

Із 1878 р. в складі Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії додатково існувала «комісія виборних» (складалася з восьми осіб), що займалася підготовкою конгресів ради; крім того, було створено комітет з експорту паливних матеріалів (згодом перейменований у «комітет з вивозу палива, руд, солей та рідин з гірничодобувних районів Півдня Росії»), який за можливості об'єднував позиції членів Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії щодо експорту та координував планомірну організацію транспортних й експортних потоків сировини залізницею. Він підтримував вертикальні зв'язки з урядом зі стратегічно важливих економічних питань. Але й у цьому випадку тлумачення дій зазначеного об'єднання промисловців як самостійних, а економічної політики – як

такої, що була доволі автономною від держави, було б неправильним по суті, уже хоча б тому, що голову комітету призначав міністр шляхів сполучення²¹.

Захист власних інтересів, убезпечення підприємців від сильніших західних конкурентів – центральна тема в матеріалах і документах підприємницьких організацій. Показова у цьому плані діяльність гірничопромисловців Півдня Росії. З самого початку основною їх вимогою було підвищення митних тарифів на іноземне вугілля, що ввозилося в країну через південні порти. Слід зазначити, що більшу частину клопотань уряд зрештою задовольнив. На VII, VIII і X з'їздах (1882, 1883 і 1884 рр. відповідно) гірничопромисловці просили встановити мито на вугілля в розмірі 3½ коп. золотом з пуду (отримали 2 коп. у 1884 р. і 3 коп. в 1886 р.), XI з'їзд (1886 р.) просив уже 4 коп., XV і XVI з'їзди (1890 і 1891 рр.) вимагали мита з 4,2 до 6,16 коп. золотом з пуду вугілля (отримали 4 коп. у 1892 р.)²².

Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії стала своєрідним підприємницьким мікрокосмом. Тут збиралися підприємці імперії, щоби здійснювати політику, обмежену економічними і соціальними питаннями. Із метою надати додаткової ваги цій представницькій організації і забезпечити постійну присутність у Петербурзі, у цьому місті було засновано контактне бюро. Згідно зі статутом, члени Ради з'їзду сплачували добровільні внески; вага їх голосу вимірювалася економічною активністю та обсягами товаропотоків. З 1907 р. один голос на виборах у цьому промисловому союзі «коштував» 250 вагонів перевезених матеріалів. Таким чином, члени Ради могли розраховувати на повноправне членство залежно від своєї економічної ваги²³.

Характерною рисою цього галузевого об'єднання було те, що воно представляло переважно інтереси великої промисловості. Така ситуація не задовольняла дрібних і середніх товаровиробників, тому вони боролися за скасування цензу, виступали за рівне представництво. Наприклад, на XXXII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в 1907 р., де з 313 учасників тільки 55 мали право голосу, переважна більшість з яких належали до великих промисловців, останні відстоювали погляд щодо професійного значення з'їзду, тоді як представники дрібної промисловості наполягали на суспільному його характері²⁴.

Керівники з'їзду підкреслювали «неприродність» і «шкідливість» будь-якого впливу дрібних і середніх промисловців на справу і політику організації. Ще в 1883 р. на VIII з'їзді зазначалося, що з концентрацією вугледобування «участь у З'їзді дрібних вуглепромисловців у вирішенні органічних питань, які стосуються переважно великих підприємств, є неприродною, і, як наслідок, шкідливою для подальших успіхів вугільної промисловості загалом»²⁵.

Переважаючий вплив представників великих компаній не зводився лише до кількісних показників. Щоби закріпити своє становище в Раді з'їзду, вони заснували інститут так званих почесних членів, які обиралися відкритим голосуванням і вважалися обраними в члени Ради довічно з правом вирішального голосу. В підсумку, у Раді з'їзду утворився неофіційний комітет (близько 10 осіб), який по суті і керував усіма справами з'їзду. До цього комітету входили найбільші

представники гірничопромислового виробництва: М.С.Авдаков, М.Ф. фон Дітмар, Ф.Є.Снакієв, І.І.Ясюкович, Г.В.Депрерадович, О.А.Ауербах та ін.²⁶

Окрім великих промисловців і банкірів, чималою групою серед учасників з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії на початку XX ст. стали представники уряду. Так, у 1903 р. з 290 делегатів з'їзду 93 представляли велику індустрію, а 17 – уряд; у 1913 р. частка великих промисловців серед учасників з'їзду становила 117, а представників уряду – 45 осіб²⁷. Таким чином, уряд контролював «умонастрій» промисловців, добивався узгодження підприємців із загальною державною політикою, підтримував статус бюрократії як джерела всіляких благ, чинника прогресу промисловості і торгівлі.

Найважливішим завданням Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, як провідної представницької підприємницької організації цього регіону, було озвучення інтересів її членів, у тому числі й через комунікативну мережу. Так, голова Ради з'їзду гірничопромисловців у 1906–1917 рр. харківський підприємець М.Ф.Дітмар був тим типом менеджера-промисловця, який сформувався як підприємець і громадський діяч саме у центрах важкої промисловості Півдня України. Його життєвий шлях засвідчує, що освіта стала найважливішим капіталом піонерів індустріалізації у другому і третьому поколінні²⁸. М.Ф.Дітмар як частина харківського торгово-промислового світу був не просто «типовим функціонером», а представником менеджерів-промисловців, які формувалися в міру появи промислових союзів, підприємцем і діячем таких об'єднань водночас. Він був одним із тих лобістів, які здійснювали комунікацію між членами об'єднань із представництва підприємницьких інтересів та офіційними державними органами. При цьому держава і підприємці перебували у зв'язках взаємозалежності.

М.Ф.Дітмар був тим представником підприємницького прошарку, який прагнув впливати на політику. Він виступив з ідеєю «нової великої справи – виходу промисловості і торгівлі на арену активного політичного життя» (1912 р.), зміни образу підприємця в російській культурі і громадській думці. Його роздуми свідчать про фундаментальну проблему у самоусвідомленні підприємців та їхнього сприйняття представниками інших верств: негативні стереотипи, що склалися навколо постаті підприємця в громадській свідомості та в літературі. Людям складу М.Ф.Дітмара та іншим відомим представникам підприємницького прошарку було доволі важко, навіть завдяки громадській добротності, переламати ці традиційні уявлення в суспільстві про підприємців²⁹. Цей харківський підприємець був прибічником децентралізації державної влади і створення відповідального перед Державною думою уряду, водночас, він був активним противником конфронтації з існуючою владою.

У 1912 р. в одному зі своїх численних публічних виступів, М.Ф.Дітмар виклав своє розуміння покликання підприємця. Під заголовком «Хто ми?» автор протиставив себе тим голосам, які піддавали критиці фах підприємця: «Настане час, коли промисловість і торгівля посядуть інше місце в нашому реальному житті; тоді російська література судитиме про нас по-іншому. А поки

що ми будемо наполегливо працювати, щоб належним чином підготуватися до того часу, прискорити початок індустріальної доби та її ідеології»³⁰.

Окрім власної промислової діяльності (напередодні Першої світової війни М.Ф.Дітмар володів двома великими машинобудівними заводами у Харкові), цей інженер-підприємець завдяки численним громадським посадам на початку ХХ ст. стає ключовою постаттю в промисловості Півдні України. У 1906 р. він змінив на посаді голови Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії свого конкурента М.С.Авдакова. М.Ф.Дітмар активною особистою участю значно поживав діяльність цього представницького об'єднання, зокрема через заснування технічних і комерційних училищ, що мали сприяти поглибленню технічних і наукових знань у регіоні. За його пропозицією Рада з'їзду з 1908 р. почала видавати літопис своєї діяльності³¹.

Як голова Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії М.Ф.Дітмар координував дії промислових об'єднань Півдня Росії на внутрішньому і зовнішньому ринках, організовував вихід гірничої і металургійної галузей на ринки Південної Європи і Близького Сходу. Ініціював ряд програм із вивчення виробничих потужностей, ринків збуту, транспортної інфраструктури, фінансового стану підприємств. У 1912–1913 рр. він виступив із підтверженою часом думкою про обмеження зростання гірничо-металургійного виробництва завдяки пропускній здатності залізничної мережі Донецького басейну. М.Ф.Дітмар координував розробку програм залізничного будівництва в регіоні, які оформлялися у вигляді доповідних записок Ради з'їзду міністрам торгівлі і промисловості та шляхів сполучення. У цілому підтримував курс активної економічної політики з метою розвитку «продуктивних сил країни»³².

Протоколи Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії дозволяють відтворити реакцію цієї організації на економічну кризу, яка внаслідок збурень на європейських ринках у 1901 р. охопила Росію і зумовила падіння цін на вироби металургійної і вугільної промисловості Півдня України на 50%. Тоді, як влада покладала відповідальність за кризу на спекуляції та «колонізаторський експансіонізм» іноземних підприємців, члени Ради з'їзду, до складу якої входило й чимало іноземців, виступали за посилений розвиток промисловості регіону у цілому. Уряд, на думку промисловців, мав бути зацікавленим у розвитку національної індустрії. Лише завдяки потужній вугільній і металургійній промисловості Росія могла стати впливовою європейською державою³³.

Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії звернулася до уряду з вимогою стабілізувати становище із замовленнями на виробництво і підвищити тарифи, завдяки чому вдалося б захистити російську промисловість від імпорту з Німеччини. Хоча до 1906 р. уряд так і не дав згоди на збільшення обсягів поставок вугілля з Півдня України, Рада з'їзду продовжувала дотримуватися своєї наступальної позиції. Мета полягала в тому, щоби досягти «повної незалежності від іноземного вугілля», що цілком мало б відповідати й інтересам уряду. Риторика з'їздів та мова спілкування між підприємцями й урядом були

пронизані інтересами захисту національної індустрії та вимогами підвищення попиту з боку держави³⁴.

М.С.Авдаков, один із керівників З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, не без гордості стверджував у 1907 р., що історія розвитку гірничої справи у країні за останні три десятиліття «йшла рука в руку з розвитком з'їздів, які з кожним роком висувають усе більш важливі питання економічного життя». Однак він змушений був визнати, що нитки всіх промислових питань «тягнуть-ся до урядових установ, без яких неможливо вирішити жодного загального питання». Він указував на ненормальність становища, коли «найсуттєвішими сторонами гірничої справи опікується не гірниче відомство, а інші установи». Державні замовлення, які сприяли розвитку металургійної промисловості, перебували у віданні міністерства шляхів сполучення. Питаннями вугільної промисловості, в зв'язку з заміною іноземного палива російським, опікувалося колишнє головне управління торгового мореплавства і портів. Замовлення військового і морського відомств роздавались без урахування потреб вітчизняної гірничої справи. Рада з гірничопромислових справ, створена у відповідності з побажаннями підприємців, також діяла за старинкою, «завдяки тим гальмам, які з'явилися з боку бюрократичної установи гірничого департаменту, що віджив свій час»³⁵.

Комісія Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, підтримуючи цю оцінку, визнавала в 1907 р., що «гірниче відомство в своєму сьгоднішньому вигляді не відповідає вимогам гірничої і гірничозаводської промисловості та потребує корінної реформи»³⁶. Керівники промислових монополій добились, щоби Рада, збережена при реорганізованому Головному гірничому управлінні, отримала право вирішального голосу. На трьох з'їздах гірничопромисловців обговорювався проект нового положення про Раду з гірничопромислових справ, виходячи з тези про самостійну й авторитетну установу, за участі в її управлінні представників гірничої і гірничозаводської промисловості. Утім, їхні зусилля не дали якихось позитивних результатів. Уряд відмовився прийняти пропозицію гірничопромисловців³⁷.

М.С.Авдаков, М.Ф.Дітмар та інші представники Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії були особисто добре знайомими спочатку з міністром фінансів, а згодом главою уряду С.Ю.Вітте. Вони регулярно зустрічалися з ним на засіданнях Державної ради, а пізніше – Державної думи, а також на з'їздах ради. Знавець своєї справи, С.Ю.Вітте систематично консультувався як на рівні ділового листування, так і особистого спілкування з відомими промисловцями з багатьох питань їх діяльності. Він добре розумів стратегічне економічне значення Півдня України, а тому постійно виступав за розвиток цього промислового регіону³⁸.

Вертикальна комунікація між членами Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії та урядом визначалася інтересами економічної політики, яку він здійснював. Лише один раз за весь час існування Ради з'їзду, у критичні місяці 1905 р., промисловці з огляду на загострення становища в гірничопромислових

центрах Півдня висунули також і суто політичні вимоги. Після опублікування маніфесту від 17 жовтня 1905 р. вони надіслали телеграму новому главі уряду С.Ю.Вітте, в якій висунули вимогу негайного втілення в життя положень цього документа. Маніфест міг уберегти, як зазначалося, «промисловість і всіх тих, хто зацікавлений в її правильному розвитку – підприємців, робітників, споживачів – від розпаду й остаточної руйнації»³⁹.

Всеросійські з'їзди становили третій тип представницьких підприємницьких організацій. Вони народилися в результаті революції 1905 р. Це був якісно новий тип представницьких організацій, які відрізнялися не тільки формами і методами роботи, а й своїми можливостями та ефективністю, наближаючись до західноєвропейських представницьких організацій. Зокрема, у 1905–1906 рр. були створені З'їзд представників промисловості й торгівлі та З'їзд представників торгівлі й сільськогосподарства. Якщо метою першої організації було вирішення принципів питань, пов'язаних із загальногосподарським розвитком країни, то другої – сприяння, в першу чергу, внутрішній торгівлі.

З'їзд представників промисловості й торгівлі (уряд затвердив положення в серпні 1906 р.⁴⁰) став загальною організацією з надрегіонального представництва підприємницьких інтересів імперії, яке претендувало на об'єднання всіх такого типу союзів країни. Згідно з документом, його метою було «з'ясування й обговорення питань, які стосуються загальних потреб промисловості та торгівлі, розробка заходів для їх розвитку, а також для об'єднання представництва загальних інтересів промисловості й торгівлі»⁴¹.

Виникнувши як всеросійська організація великого капіталу, з'їзд об'єднав навколо себе найбільш діяльні й енергійні підприємницькі сили країни. З кожним наступним роком постійно зростала кількість як з повноправним, так і дорадчим голосом членів цієї організації, особливо напередодні Першої світової війни, коли значення З'їзду представників промисловості й торгівлі в економічному житті різко зросло. Якщо в 1906 р. асоціація налічувала 37 з повноправним і 57 з дорадчим голосом членів, то в 1914 р., відповідно, 67 і 588⁴².

Хоча керівна роль у цьому об'єднанні належала Петербурзькому товариству заводчиків та фабрикантів, заснованому в 1906 р., який навіть називали «профспілкою капіталістів»⁴³, особлива роль української важкої промисловості не в останню чергу знайшла свій вияв у числі її представників на керівних посадах Ради з'їзду представників промисловості й торгівлі. Так, її головою з 1907 до 1915 р., починаючи з II з'їзду (всього було проведено 12), був гірничий інженер за освітою, член Державної ради, директор Товариства Північно-Донецької залізниці і голова Російсько-французької торгової палати, голова правління «Продвугілля», голова і директор п'яти гірничодобувних і промислових компаній Донбасу М.С.Авдаков. Обов'язки його заступників, які складали постійний орган союзу – Комітет ради, – виконували О.О.Бобринський (голова Всеросійського товариства цукрозаводчиків), М.Ф. фон Дітмар та І.І.Ясюкович (провідні діячі Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії), а також нафтовий магнат Е.Л.Нобель.

Розподіл керівних посад віддзеркалює значення індустрії Донецького і Придніпровського промислових районів у масштабі всієї імперії. Такі особистості, як М.С.Авдаков, були водночас уособленням того плетива відносин, що склалося між промисловими союзами, політичними організаціями, зокрема партією октябристів (був її членом), Державною думою та урядовими установами. В 1911 р. на V з'їзді він заявив: «Наша організація, з одного боку, шляхом засідань, нарад і доповідей, розробляє ті суспільні заходи, що до неї надходять, і водночас має постійні стосунки з урядовими установами, які звертаються до нашої організації, отримують відомості, цікавляться нашою думкою і звертаються щодо порад. Таким чином встановлюється живий зв'язок завдяки посередництву організації з урядовими установами, зв'язок, який необхідний для правильного висвітлення і вирішення питань»⁴⁴.

На VI екстреному з'їзді представників промисловості і торгівлі М.С.Авдаков обнародував програму найближчих економічних перетворень: «Усе, що зроблено для успіхів промисловості і торгівлі, є тільки початком наступної ґрунтовної праці для економічного розвитку Росії [...] Необхідно надати представникам промисловості і торгівлі рівне з іншими право на участь у громадському управлінні та встановити справедливе співвідношення кількості обраних від кожної групи населення осіб, переглянути податкову систему, виходячи з принципу справедливості й рівномірності, та здійснити цілу низку інших заходів, спрямованих на поліпшення становища промисловості й торгівлі, розвиток виробничих сил Росії та підйом матеріального добробуту населення. Зі свого боку промислово-торгові організації, як до сих пір, так і в майбутньому енергійно спрямують свою працю і знання до дружньої спільної роботи з урядом»⁴⁵.

Не зважаючи на нетривке існування Ради з'їзду представників промисловості й торгівлі, ця організація встигла посісти провідне становище серед інших підприємницьких союзів. Вона не тільки координувала і спрямовувала діяльність існуючих представницьких об'єднань, а й намагалася добитися того, щоб економічна політика уряду відповідала інтересам промисловості українських губерній, їх розвитку, виробляла тактику і стратегію тиску на урядові структури.

Із метою поліпшення своїх позицій на ринку підприємства створювали монополістичні об'єднання, насамперед галузеві синдикати, які хоч і зберігали свою самостійність, водночас укладали домовленості з партнерами про обсяги виробництва, збут та ціни з метою захисту від конкуренції. Подібні організаційні форми виникали спочатку в руслі дополітичних інтересів та оперативних потреб розвитку ділової активності певної галузі в цілому. Утворення синдикатів було важливою формою горизонтальної комунікації між великими промисловцями різного соціального й етнічного походження.

Перший в Україні синдикат, який об'єднав 171 підприємство з 219, виник 1887 р. у цукровій галузі, що було викликане активною концентрацією виробництва й капіталів у цукроварінні, кризою перевиробництва цукру, дійовою допомогою уряду промисловцям⁴⁶. Синдикат цукрозаводчиків, правління яко-

го перебувало в Києві, фактично з кінця 1880-х рр. прибрав до своїх рук керівництво галуззю. На нього покладалося забезпечення сприятливих позицій підприємств цукрової галузі на ринку, зокрема обов'язки регулювати ціни на внутрішньому ринку через примусовий вивіз цукру за кордон. На той час це було винятковим явищем у всій російській промисловості. За перший період діяльності синдикату (1887–1892 рр.) цукрозаводчики від вивозу свого продукту за кордон отримали 45 млн руб. прибутку, а казна – близько 60 млн.⁴⁷ З 1895 р. галузь була підпорядкована жорсткому державно-монополістичному регулюванню, що призвело до утримання на внутрішньому ринку високих цін на цукор, які забезпечували рентабельність. У 1894/1895 виробничому році цукрові підприємства України одержали 22,9 млн пудів цукру, або 84% від загальноімперського виробництва⁴⁸.

У 1897 р. синдикат змінило Всеросійське товариство цукрозаводчиків, також із правлінням у Києві, що набуло виразної форми державно-монополістичного союзу. На 1907 р. воно об'єднувало 239 цукрозаводів імперії (80% від їх загальної кількості), більшість з яких розміщувалися в Україні⁴⁹. Багато угод, що стосувалися визначення цін і збуту цукру, виникали за участі правління і загального зібрання членів цієї організації. Постійними клопотаннями про зменшення контингенту внутрішнього споживання цукру товариство опосередковано сприяло нормуванню збуту; цілий ряд змін у законодавстві про цукрову промисловість було здійснено за його ініціативою. Крім того, головною метою товариства залишалося досягнення різних картельних угод.

У важкій промисловості елементи монополістичних об'єднань почали проявлятися наприкінці XIX ст. У 1895 р. в Кривому Розі під одним дахом зібралися Брянське, Донецьке і Криворізьке акціонерні товариства – «БДК», які володіли вугільними шахтами, рудниками, металургійними підприємствами⁵⁰. Члени об'єднання «БДК» входили до складу Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, а саме воно виконувало, по суті, функції монополістичного промислового союзу.

Згодом економічна криза перших років XX ст. прискорила процес концентрації виробництва та створення монополістичних об'єднань. Діяльну участь у виникненні синдикатів на початку століття взяла Постійна дорадча контора залізозаводчиків. У цей час серед підприємців значного поширення набула думка про те, що уряд повинен узяти на себе завдання нормування металургійної промисловості. У такому дусі контора підготувала записку «До питання про заходи щодо усунення тимчасових труднощів у металургійній промисловості»⁵¹.

Сподівання підприємців на нормування урядом металургійної промисловості виправдалися, і з того часу почалась робота зі створення синдикатів в металургійній галузі. У роки кризи 1900–1903 рр. саме представницькі організації важкої промисловості сприяли створенню синдикатів у відповідних галузях. На XXVI з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії було обговорено питання про стан видобувної й металургійної промисловості, ринки збуту продукції. Підкомісія з'їзду дійшла висновку, що причиною кризових явищ

у галузі є перевиробництво вугілля, руди й металів. Для виходу з кризи було запропоновано провести рівномірний розподіл державних замовлень, розширити державне залізничне будівництво, полегшити умови кредитування, а також прийняти підготовлений директором Дніпровського заводу І.І.Ясюковичем проект «об'єднаних представництв південних металургійних заводів», який був розглянутий ще до з'їзду на особливій нараді Ради з'їзду за участі представників заводів. Проект про утворення синдикату, що отримав назву Товариство з продажу виробів російських металургійних заводів, відомий більше як «Продамет», був ухвалений з'їздом, і після затвердження його статуту міністром фінансів отримав право на існування (головою став І.І.Ясюкович)⁵².

Метою згаданого синдикату, згідно з його статутом, була «торгівля всіма виробами металургійної промисловості». Правління цього акціонерного товариства, діяльністю якого управляли 29 членів, розташовувалося у Харкові. Воно мало ексклюзивні права на продаж товарів підприємств-членів, встановлювало відпускну ціну й контролювало розподіл замовлень. Із 18 підприємств, які випускали різноманітну металургійну продукцію, 13 знаходилися у промислових районах Півдня України. Обрання синдикатом Харкова як місця для свого правління пояснюється тим, що місцеві промисловці мали якнайкращі зв'язки з центрами важкої індустрії Донецького і Придніпровського районів⁵³. Такі об'єднання, як «Продамет», швидко перетворювалися на впливові центри всередині навіть таких регіональних об'єднань із представництва інтересів та промислових союзів, як Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії.

Ще один синдикат під назвою «Продвугілля» – Товариство з продажу виробів російських вугільних копалень – об'єднав з 1906 р. у своєму складі численні вугільні підприємства Донбасу. Об'єднання було створене за активної участі французького і бельгійського капіталів⁵⁴. Згодом виникли і такі синдикати, як «Продвагон», «Цвях» та ін.

Однак майже половина всього вугільного видобутку в Донбасі все ж залишилася за межами «Продвугілля». У 1912 р. підприємства, які входили до складу цього синдикату, виробили 591 млн пудів вугілля, що становило лише 54,27% усього видобутку шахт Донецького басейну, тоді як у Рурській області Рейнсько-Вестфальський синдикат досягнув рівня інтеграції 91,6%⁵⁵.

Таким чином, формування перших підприємницьких об'єднань, як у цілому в Росії, так і, зокрема, в Україні, почалось у пореформені роки, і до початку Першої світової війни виникла розгалужена мережа організацій капіталу з представництва його інтересів: дорадчі – напівофіційні, створені за підтримки державних органів; підприємницькі регіонального, галузевого, місцевого й загальноросійського рівнів. У рамках цих утворень об'єдналася переважна більшість великих промислових компаній і торгових фірм. Вплив таких об'єднань у суспільстві був величезним, особливо у сфері економіки. Нерішучі спроби впливу на владу, характерні для перших пореформених десятиліть, змінились на початку XX ст. потужним організаційним тиском, підсумком чого стало тісне переплетення державних і приватних інтересів. Значні економічні успіхи,

досягнуті в Україні, здебільшого були результатом союзу, що склався між державою та приватним капіталом. Утім, визнаючи продуктивність такої співпраці, слід зазначити, що прагнення капіталу не завжди збігалося з політичними і господарськими інтересами регіону.

Індивідуальне членство підприємців в об'єднаннях із представництва їх інтересів залежало від економічної ваги. Вплив на рішення промислових союзів та розподіл посад визначалися матеріальними ресурсами, які міг залучити підприємець. Питання, які виходили за рамки соціальних і групових інтересів, потреб підприємства, міста чи промислового союзу, як правило, не порушувалися. Інституціоналізація підприємницьких інтересів відбувалася у формі галузевих промислових об'єднань. На території українських губерній Російської імперії провідним і найстарішим таким союзом був З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії.

¹ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2003. – 312 с.; Реснт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; Щербініна О.В. Регіональна представницька організація – З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К., 2003. – С. 85–91; Її ж. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999. – 19 с.; Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в системі державних та громадських установ (1874–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2007. – 211 с.; Суцєнко В.А. Предпринимательство на трёх этапах российской модернизации (вторая половина XIX–XX век). – Ростов-на-Дону, 2000. – 160 с.; Шапкин И.Н. Из истории лоббизма в России. Представительские организации российского капитала во второй половине XIX – начале XX веков. – М., 1999. – 200 с.; Качалян А.С., Лубский А.В. Горнопромышленники Юга России (конец XIX – начало XX века). – Ростов-на-Дону, 2004. – 176 с.

² Лазанська Т.І. Указ. праця. – С.7–8.

³ Промышленный мир. – 1900. – № 47. – С.1106.

⁴ Шапкин И.Н. Указ. соч. – С.8–9.

⁵ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – М., 1922. – С.132.

⁶ Шапкин И.Н. Указ. соч. – С.10.

⁷ Лившин В.Я. «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX в. // История СССР. – 1959. – № 2. – С.97.

⁸ Див.: Торгово-промышленные съезды в России. (Обзор деятельности). – СПб., 1896. – 163 с.; Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1896. – № 26.

⁹ Лившин В.Я. Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала). – М., 1961. – С.221.

¹⁰ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі. – К., 2008. – С.169–170.

¹¹ Филипов Ю.Д. Биржа. Её история, современная организация и функции. – СПб., 1912. – С.170; Осадчая А.И. Биржа в России // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С.8–9.

¹² Невзоров А. Русские биржи. Отчёт по командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года. – Юрьев, 1897. – С.173.

- ¹³ Лурье Е.С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. – СПб., 1913. – С.9.
- ¹⁴ Торгово-промышленный Юг. – 1912. – № 4. – С.29–30.
- ¹⁵ Державний архів м. Києва. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1.
- ¹⁶ Шапкин И.Н. Указ. соч. – С.16–17.
- ¹⁷ Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1906. – С. 1.
- ¹⁸ Крутиков В.В. Указ. праця. – С.49.
- ¹⁹ Качалян А.С., Лубский А.В. Указ. соч. – С.36.
- ²⁰ Донік О.М. Статистичні видання кінця XIX – початку XX ст. як матеріал для музейних експозицій // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Праці 2-ї Всеукраїнської наук.-практ. конференції. – Часов Яр; К., 2003. – С.28.
- ²¹ Фомин П.И. Указ. соч. – С.11.
- ²² Там же. – С.70, 71, 73; Крутиков В.В. Указ. праця. – С.85, 89.
- ²³ Щербініна О.В. Регіональна представницька організація – 3'їзд гірничопромисловців Півдня Росії // Сарбейські читання: Перше засідання Всеукраїнського «круглого столу» (30 січня 2003 р.). – К., 2004. – С.61–62.
- ²⁴ Труды XXXII съезда горнопромышленников Юга России (25 ноября – 7 декабря 1907 г.). – Харьков, 1908. – Т. 1. – С.59.
- ²⁵ Труды VIII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1884. – Ч. II. – С.97.
- ²⁶ Бондаренко Е.Л. Съезды горнопромышленников Юга России – крупнейшая представительная организация монополистического капитала России // Вестник МГУ. – Серия 8. – 1961. – №2. – С.56.
- ²⁷ Качалян А.С., Лубский А.В. Указ. соч. – С.42.
- ²⁸ Чорний Д.М. Микола фон-Дітмар: практика формування регіонів України та усвідомлення їх інтересів // Регион. – 1998. – № 2-3. – С.3–7.
- ²⁹ Левандовская А.А., Левандовский А.А. «Тёмное царство»: Купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С.146–158.
- ³⁰ Дитмар Н.Ф. Кто мы? (По поводу предвыборного обращения Совета Съезда горнопромышленников юга России) // Горнозаводское дело. – 1912. – № 36. – С.5752.
- ³¹ Чествование Н.Ф. Дитмара и А.И. Фенина // Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 3 декабря – № 1739. – С.3; Ляшенко В.Г. История предпринимательства в Украине (1861–1917 гг.). – Донецк, 1998. – С.41; Крутиков В.В. Деятельность немецких предпринимателей в развитии тяжёлой индустрии Донбасса периода капитализма // Вопросы германской истории: Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1995. – С.88; Фомин П.И. Краткий очерк истории Съездов горнопромышленников Юга России. – С.41.
- ³² Неожиданный отказ и ожидание // Горнозаводское дело. – 1912. – № 2/3. – С.3439; Задачи промышленности в связи с войной. Доклад Харьковского отделения Императорского Русского технического общества. – Харьков, 1915.
- ³³ Див.: Труды XXII–XXXIX съездов горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1898–1910.
- ³⁴ Труды XXIX Съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1905. – Т. 1. – С.44.
- ³⁵ Авдаков Н.С. О желательном преобразовании Горного ведомства и горнозаводской промышленности. – СПб., 1907. – С.5–6.
- ³⁶ Там же. – С.11.
- ³⁷ Лаверычев В.Я. К вопросу о вмешательстве царизма в экономическую жизнь России в начале XX в. // Самодержавие и крупный капитал в России в конце XIX – начале XX в. – М., 1982 – С.91.
- ³⁸ Витте С.Ю. Воспоминания. Царствование Николая II: В 2 т. – Берлин, 1922. – Т. 2. – С.455.

³⁹ Граф С.Ю. Витте и современное политическое положение // Горнозаводской листок. – 1905. – № 48/49. – С.8235.

⁴⁰ *Лившин Я.И.* «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX в. – С.112.

⁴¹ Положение об общеимперских съездах представителей по промышленности и торговле. – СПб., 1906. – С.1.

⁴² *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1987. – С.95.

⁴³ Див.: *Ульянова С.Б.* «Профсоюз» капиталистов: Петербургское общество заводчиков и фабрикантов в 1906–1914 гг. – СПб., 1997. – 131 с.

⁴⁴ Журнал V очередного съезда представителей промышленности и торговли, состоявшегося 15–18 марта 1911 г. в С.-Петербурге. – СПб., 1912. – С.2.

⁴⁵ Журнал VI экстренного съезда представителей промышленности и торговли, состоявшегося 10–12 ноября 1911 г. – СПб., 1912. – С.7; Промышленность и торговля. – 1911. – № 1. – С.12.

⁴⁶ *Цытерович Г.* Тресты и синдикаты в дореволюционной России и СССР. – Ленинград, 1927. – С.122.

⁴⁷ *Лазанська Т.І.* Указ. праця. – С.51.

⁴⁸ *Воблій К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукровобурякової промисловості. – К., 1930. – Т. 2. – Табл. 33.

⁴⁹ Промышленность и торговля. – 1908. – № 6. – С.391–392.

⁵⁰ *Лазанська Т.* Указ. праця. – С.59.

⁵¹ Труды Постоянной совещательной конторы железозаводчиков за 1902 год. Приложение. – СПб., 1902.

⁵² *Лурье Е.С.* Указ. соч. – С.131–132.

⁵³ Див.: *Цукерник А.Л.* Синдикат «Продамет»: Историко-экономический очерк. 1902 – июль 1914 г. – Москва, 1959. – 303 с.; Протокол первого учредительного собрания акционеров «Продамета», 3 октября 1902 г. // История Донецкого края в документах и материалах XVII – начала XX века. – Донецк, 1995. – С.47.

⁵⁴ Див.: *Волобуев П.В.* Из истории синдиката «Продуголь» // Исторические записки. – 1956. – Вып. 58. – С.107–144.

⁵⁵ Горнозаводское дело. – 1913. – № 7. – С.6820.